

ПОДОЛАННЯ БАР'ЄРІВ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТАКТИКИ, СПОСОБИ, ПРИЙОМИ

Статтю присвячено проблемі подолання пізнавальних бар'єрів студентами в навчальній діяльності. Проаналізовано три способи подолання бар'єрів: конструктивний, деструктивний та нейтральний, відповідно до них виділено тактики: розвивальну, захисну, депресивну, афективно-агресивну та пасивну. Фунціонування тактик забезпечено певними механізмами: внутрішньою та зовнішньою мотивацією, психологічним захистом, самоактуалізацією, переживаннями та стійкістю особистості тощо.

Ключові слова: тактика, бар'єр, механізм.

Актуальність дослідження проблеми бар'єрів зумовлена тим, що навчальний процес ВНЗ насичений перепонами, ускладненнями, що гальмують або знижують його ефективність. Саме тому виникає виважена доцільність вивчення типології бар'єрів, а також тактик, способів і прийомів їх подолання. Варто відзначити, що єдиної класифікації бар'єрів як феномену педагогічної діяльності загалом і навчальної діяльності зокрема не існує як такої. Кожен автор, вивчаючи ту чи іншу проблему, відзначає в ній наявність “внутрішніх перешкод”, “перепон”, тобто бар'єрів. Залежно від ситуації вчені виділяють специфічні бар'єри. Аналіз психолого-педагогічної літератури (В. Андреев, І. Зимня, А. Маркова, Б. Паригин, Л. Поварниціна, В. Попков, Ю. Сенько, Н. Сопілко, Л. Фрідман, Р. Шакуров та ін.) дає змогу говорити про емоційні, фізіологічні, психологічні, дисциплінарні, інформаційні, інноваційні, мотиваційні, пізнавальні та інші види бар'єрів. Проте вважаємо наведені класифікації недостатніми, оскільки вони не систематизовані та не мають певних обґрунтованих критеріїв, за якими класифікуються бар'єри, а також не пов'язані безпосередньо зі структурою навчальної діяльності.

У контексті нашого дослідження ґрунтуємося на науковому підході Д. Ельконіна, який виділяє п'ять основних структурних компонентів навчальної діяльності: мотив, навчальне завдання, навчальна дія, контроль та оцінювання, і пов'язуємо їх з тими бар'єрами, які можуть виникати під час реалізації кожного з компонентів [11]. Таким чином, ми у своєму дослідженні бар'єри навчальної діяльності поділяємо (відповідно до основних структурних компонентів навчальної діяльності) на: мотиваційні, емоційні, пізнавальні, комунікативні (оскільки із процесом спілкування пов'язані всі сторони буття людини в суспільстві – засвоєння досвіду, виробленого людством за всю його історію; процес соціалізації особистості; процес становлення окремої людини як суспільного індивіда; пізнання не тільки інших, а й самого себе; обмін різноманітною інформацією, а будь-яка діяльність, трудова чи навчальна, здійснюється у спілкуванні й результат її багато в чому залежить від того, як це спілкування організоване, тому доцільно говорити про комунікативні бар'єри), контролю й оцінювання. Ми вважаємо, що доцільно побудувати дослідження навколо саме пізнаваль-

них бар'єрів, які є своєрідним “джерелом” появи інших бар'єрів. Нижченаведені положення можуть бути теоретичним підґрунтям нашої ідеї:

– навчальна діяльність є основним видом діяльності в навчальних закладах, тому першочергово необхідно звернути увагу саме на пізнавальні бар'єри;

– будь-який пізнавальний бар'єр, що виникає у навчальній діяльності, “провокує” низку інших, наприклад, пізнавальний бар'єр є зовнішнім бар'єром, усвідомлення якого спричиняє появу внутрішнього, тобто емоційного; бар'єр у навчальній діяльності має бути подоланий, навіть якщо це не вдається зробити (відсутність інтересу, бажання – мотиваційний бар'єр), то повинні бути здійснені спроби, тобто ситуація потребує обговорення, взаємодії інших учасників, що провокує комунікативні бар'єри. Очевидно, що зусилля учасників повинні бути оцінені та проконтрольовані, як наслідок, – бар'єри контролю й оцінювання.

Мета статті полягає у визначенні співвідношення тактик, способів і механізмів, що забезпечують подолання пізнавальних бар'єрів студентів у процесі їхньої навчальної діяльності, а також в узагальненні прийомів їх подолання.

Аналіз досліджень (О. Барвенко, О. Белохвостова, Н. Сопілко та ін.) дає змогу стверджувати, що серед науковців відсутня єдина думка щодо тактик, способів і прийомів подолання бар'єрів. У нашому дослідженні ми будемо дотримуватися положення про те, що подолання бар'єрів здійснюється трьома принципово різними способами – конструктивним, в основі якого – трансформація смислових структур, перехід на більш високий рівень розвитку, самоактуалізація; деструктивним – психологічний захист, відмова від продуктивного вирішення критичних ситуацій, зняття емоційного напруження, що призводить до регресу особистості, збереження ілюзорної цілісності особистісної структури, та нейтральним [7].

Слід зазначити, що вибір способу подолання бар'єрів у навчальній діяльності багато в чому визначається здатністю того, хто навчається усвідомлювати ті зміни, що відбуваються в його навчальній діяльності в процесі оволодіння системою знань, при цьому розвинута рефлексія дає йому змогу шукати конструктивні способи виходу з критичної ситуації. Особистість, у якій ця здатність відсутня, звертається до нейтрального чи деструктивного способу подолання бар'єрів.

У контексті нашого дослідження обґрунтовуємо захисну, пасивну, депресивну, афективно-агресивну та розвивальну тактики подолання бар'єрів.

Пасивна тактика властива особистостям, які підкоряються зовнішнім обставинам шляхом виконання соціальних вимог, очікувань, норм. Основними механізмами цієї тактики є процеси самопристосування, підпорядкування особистості інтересам і вимогам середовища. Вона характерна для студентів, дії яких ґрунтуються на відсутності в них прагнення до незалежності, нездатності брати на себе відповідальність і долати труднощі, що виникли в навчальній діяльності. Такі студенти не відчувають потреби в

особистісному розвитку, у навчальній діяльності вони використовують звичні способи поведінки й вирішення навчальних завдань. Нерідко основою пасивності є конфлікт, зумовлений суперечністю між самооцінкою студента й оцінкою його діяльності викладачем і одногрупниками. Ця тактика належить до нейтрального способу подолання бар'єрів, тому що деструктивний характер виражений неяскраво, а за певних умов існує потенціал конструктивного подолання бар'єра.

Захисна тактика характеризується наполегливою самореалізацією в позанавчальній діяльності. Особистість при цьому домагається певного самоствердження, але внутрішньо переживає власну неспроможність у подоланні бар'єрів. Уникання важкої ситуації можуть здійснюватися не тільки в практичній, а й у психологічній формі за допомогою внутрішнього відчуження від ситуації чи придушення думок про неї. Захисна тактика властива тим студентам, які можуть виконувати певну навчальну діяльність і досягати позитивних результатів за рахунок включення захисних механізмів при зіткненні з труднощами. Передумови конструктивного способу подолання кризової ситуації розвиваються за рахунок переключення на іншу діяльність. Спосіб подолання є нейтральним за своїм характером, тому що особистісний розвиток цієї групи студентів не можна вважати повністю благополучним.

Депресивна тактика характерна для особистостей, які вже пережили невдачі в навчальній діяльності. Таким студентам властивий стан пригніченості, прогнози на майбутнє в них песимістичні, вони незадоволені собою, власною навчальною діяльністю в цілому. Депресія й апатія призводять до дезорганізації навчальної діяльності, особистість не в змозі виконувати навчальні завдання та повністю втрачає інтерес до діяльності. Цю тактику обирають студенти, які не можуть самостійно долати власні проблеми. Нагромадження негативного результату власних дій викликає у них невпевність, а в остаточному підсумку – відмову від навчальної діяльності. Ця тактика відноситься до деструктивного способу подолання бар'єрів.

Афективно-агресивна тактика властива студентам, які вирізняються амбітністю, агресивністю, схильні протиставляти себе оточенню. Низький рівень особистісної самосвідомості не дає їм змоги вийти за межі безперервного потоку повсякденної навчальної діяльності, звільнитися від власних егоцентричних установок. Це призводить до того, що людина починає сприймати агресію як істинний прояв людської природи. Події сприймаються такими людьми однобоко, гнучкість мислення відсутня, що призводить до деструктивного способу подолання бар'єрів, це, у свою чергу, ускладнює пошук позитивних варіантів вирішення труднощів навчальної діяльності.

Розвивальна тактика характерна для студентів з оптимістичним світоглядом, стійкою позитивною самооцінкою, реалістичним підходом до життя і яскраво вираженою мотивацією досягнення. Вона співвідноситься з конструктивним способом подолання бар'єрів. Співвідношення способів, тактик і механізмів, що забезпечують подолання бар'єрів, наведено у таблиці.

Співвідношення тактик, способів і механізмів подолання бар'єрів

Тактика	Спосіб	Механізми
Захисна	нейтральний	психологічного захисту: уникнення; придушення; проекція; заміщення; раціоналізація
Пасивна	нейтральний	пристосування; бездіяльність
Депресивна	деструктивний	апатія; відмова від діяльності
Афективно-агресивна	деструктивний	дратівливість; агресивність; упередженість
Розвивальна	конструктивний	самоактуалізація; самообілізація; переосмислення власних дій, подолання особистого опору сформованим стереотипам, які передбачають відмову від традиційних способів діяльності; оволодіння новими зразками поведінки

Охарактеризуємо прийоми, за допомогою яких відбувається подолання бар'єрів, але оскільки дослідження сконцентровано навколо пізнавальних бар'єрів, вважаємо доцільним ширше висвітлити прийоми подолання саме пізнавальних бар'єрів. Спільним для них є створення необхідної дидактичної підтримки для подолання пізнавальних труднощів під час вирішення навчальних проблем (завдань). Спираючись на розробки в галузі проблемного навчання, виокремлюємо низку дидактичних прийомів: переформулювання проблеми, аналогії, паралелі, навідні запитання, “готовий план”, “творчість за зразком”, “наочна основа”, “перемикання”, “оперативне оцінювання”, вказування мети діяльності, розподіл проблеми на запитання, показ способів вирішення тощо. Розкриємо їх зміст.

Приєм переформулювання проблеми спрямований на її спрощення. Від правильності (доступності) формулювання проблеми залежить не тільки вибір способу, а й тривалість вирішення, оскільки невдале формулювання проблеми перешкоджає правильному розумінню її суті студентами. В. Заботін відзначає, що питання, котре виникло, першочергово зазнає переформулювання з метою локалізації галузі вирішення [2].

М. Махмутов, проаналізувавши практику постановки навчальних проблем, дійшов висновку, що існує щонайменше чотири способи формулювання проблеми:

- настільки складне, що не створює умов для самостійного вирішення проблеми студентами;
- вимагає переформулювання викладачем;
- доступне для переформулювання й подальшого самостійного вирішення студентами;
- забезпечує доступність проблеми для самостійного її вирішення тими, хто вчиться, без додаткового переформулювання [5].

У працях, присвячених творчій діяльності, видатний учений Б. Кедров пропонує використовувати для подолання труднощів прийом аналогій. Досліджуючи механізми наукової й технічної творчості, вчений доводить існування пізнавально-психологічних бар'єрів, описує

механізм дії підказки-трампліна як засобу подолання бар'єра в результаті випадкового збігу (перетинання) двох необхідних дій, одна з яких є рухом творчої думки до істини, а інша – сторонньою, зовнішньою стосовно неї.

На необхідність використання аналогій, паралелей, навідних запитань вказують Т. Кудрявцев, І. Лернер, М. Махмутов та ін. “Під час вирішення творчих завдань учитель використовує серію запитань, що дають змогу локалізувати пошук учнів, спрямувати його в більш продуктивне русло. При цьому вчитель одержує додаткові можливості для актуалізації опорних знань і способів дій, для стимулювання резервних можливостей психіки тих, хто вчиться” [8, с. 31].

У праці Ю. Тюнникова, Г. Хасанової, Ф. Харисова пропонуються дидактичні прийоми розвитку творчих здібностей учнів. У наведеному авторами переліку є прийоми, котрі можна використовувати для подолання пізнавальних бар'єрів [8, с. 30–32]:

- прийом “творчість за зразком”. Його суть полягає в тому, що для подолання труднощів, пошуку шляхів і засобів вирішення творчих завдань учні використовують запропонований учителем зразок. Зразок виступає опорою повністю, частково або з варіативними змінами;

- прийом “готовий план”. Для успішного виконання того чи іншого творчого завдання учням видається певна послідовність дій, у результаті яких вони самостійно досягають потрібного результату;

- прийом “наочна основа”. Суть полягає у використанні наочної форми для фіксації самого творчого процесу. Наочність являє собою опору діяльності мислення, допомагає усвідомленню дій, що виконуються, стимулює поступливе ставлення до самого предмета творчості. Фіксація може здійснюватися у малюнках, схемах, графіках, засобами об'ємної наочності, розрахунковими діями тощо;

- прийом “перемикання”. Включення в основний вид діяльності, спрямованої на виконання творчого завдання, елементів або фрагментів інших видів діяльності (наприклад, перемикання усного викладу творчого задуму на письмовий, потім графічний);

- прийом “оперативне оцінювання”. Суть полягає в поетапній реєстрації й обговоренні успіхів і невдач учнів у процесі виконання творчих робіт. Прийом передбачає широке залучення до оцінювання безпосередньо тих, хто вчиться.

Розглядаючи ситуацію як систему процесів, котрі стимулюють різносторонню діяльність людини, В. Ільїн відзначав, що ситуації створюються з метою об'єднання засобів навчання й виховання у більш цілісні комплекси впливів на особистість для забезпечення її різностороннього розвитку. Оскільки рушійною силою розвитку виступають суперечності, ситуації повинні мати суперечливий характер. Вони мають створюватися таким чином, щоб студент, вирішуючи їх, міг виявити не лише пізнавальні здібності, а і включити рефлексивні процеси регуляції власної діяльності, самосвідомості й самоаналізу [3].

Методичними прийомами створення проблемних ситуацій за Г. Селевко є:

- створення суперечностей і пошук способу їх вирішення;
- зіткнення суперечностей практичної діяльності;
- виклад різних точок зору на одне й те саме питання;
- вивчення явищ із різних позицій (юриста, фінансиста, педагога, пересічного громадянина тощо);
- спонукання тих, хто навчається, робити порівняння, висновки із ситуації, зіставляти факти;
- спонукання тих, хто навчається, до постановки конкретних запитань (на узагальнення, обґрунтування, конкретизацію, логіку міркування);
- визначення проблемних теоретичних і практичних завдань (наприклад, дослідницьких);
- постановка проблемних завдань із недостатніми або надлишковими вихідними даними, з невизначеністю в постановці питання, із суперечливими даними, зі свідомо допущеними помилками, з обмеженим часом на вирішення, на подолання “психологічної інерції” тощо [6].

Слід підкреслити, що філософське розуміння ситуації не обмежується лише сукупністю умов, обставин, котрі детермінують той або інший характер діяльності. У ситуації відображається вся система діяльності людини, її поведінки, спілкування. Аналізуючи зовнішні впливи на людину, Б. Ломов відзначав, що ситуація або система подій виступає, як правило, причиною того чи іншого поведінкового акту й повинна розглядатися співвідносно з властивостями й особливостями того, хто в цій ситуації діє, і в контексті цієї діяльності [4]. На думку Т. Гребенюк, залежно від того, як і яка ситуація створена в процесі навчання, яким чином вона вирішується, залежить формування індивідуальності студента [1]. Відповідно до концепції В. Шадрикова [9], основною суперечністю, що забезпечує розвиток індивіда, є суперечність між здібностями й вимогами діяльності, поведінки. Діалектика виникнення й розвитку цієї суперечності полягає в тому, що діяльність спочатку здійснюється з опорою на наявні здатності, але вимоги діяльності до здатностей можуть перевищувати їх рівень розвитку й тоді, під впливом вимог діяльності, за наявності належної мотивації, здатності починають розвиватися. Таким чином основним способом керування розвитком у навчальному процесі виступає дозування труднощів. Він повинен породжувати процес подолання суперечностей між можливостями й вимогами діяльності, але не призводити до фрустрації.

У процесі навчання можливе створення трьох типів спеціальних ситуацій: навчальні (реальні), уявні реальні (професіональні), уявні нереальні. Навчальні ситуації передбачають вплив викладача на навчальну діяльність студента й формування сфер індивідуальності. Такі ситуації створюються завдяки запитанням і завданням викладача, його коментарям, що звернені до навчальної діяльності студента, посилюють її розвивальний ефект.

Уявні реальні ситуації дають змогу програвати дії в таких обставинах, у яких скоро опиниться той, хто навчається. Під час вирішення таких ситуацій відбувається усвідомлення студентом власних потреб, бажань, можливостей, умов для їх реалізації, уявне перенесення в майбутню професійну діяльність.

Уявні нереальні ситуації характеризуються тим, що, виконуючи завдання, студент повинен виявити творчі здібності, здатності до уявлення, видумки, ініціативи, прийняття рішень, почуття гумору, тобто всі професійно значущі якості індивідуальності.

Способами вирішення проблемних ситуацій є проблемні й інформаційні запитання, заздалегідь підготовлені викладачем або ті, що з'являються під час їх аналізу й вирішення. Проблемні запитання вказують на суть навчальної проблеми й спрямовані на майбутнє, на пошук ще невідомого. Інформаційні запитання орієнтовані на минуле, на вже відомі знання [10].

Висновки. Таким чином, у процесі вирішення ситуацій студенти залучаються до пошуку відповідей на поставлені запитання, у них розвивається рефлексія, самооцінка, самосвідомість, розуміння своїх можливостей, становлення як майбутнього фахівця, усвідомлення необхідності розвитку значущих умінь, властивостей і якостей. Однак для того, щоб ситуації стимулювали в студента установку на саморозвиток, вони повинні відповідати потребам, відповідним саморозвитку: потребам в оволодінні відсутніми професійними знаннями й усвідомленні потреби в розвитку в собі важливих професійних властивостей і якостей індивідуальності й особистості. Тому складність створення ситуацій полягає в тому, щоб зробити саме ці потреби усвідомленими й особистісно значущими для кожного студента, забезпечити зв'язок цих потреб із професійною діяльністю й створити тим самим установку на активне перетворення свого психічного світу, на активну роботу над собою [1]. Отже, подолання пізнавальних бар'єрів може бути цілком керованим процесом.

Список використаної літератури

1. Гребенюк Т.Б. Дидактика и педагогическая психология : учеб. пособ. / Т.Б. Гребенюк ; Калинингр. ун-т. – Калининград, 1996. – 38 с.
2. Заботин В.В. О структурах мышления при самостоятельной постановке проблемы / В.В. Заботин // Вопросы математического и структурного исследования психической деятельности / под ред. Л.Б. Интельсона. – Владимир : Изд-во Владимирского пед. ин-та, 1969. – С. 59–83.
3. Ильин В.С. Формирование личности школьника / В.С. Ильин. – М. : Педагогика, 1984. – 144 с.
4. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
5. Махмутов М.И. Проблемное обучение: Основные вопросы теории / М.И. Махмутов. – М. : Педагогика, 1975. – 368 с.
6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии : учеб. пособ. / Г.К. Селевко. – М. : Народное образование, 1998. – 256 с.
7. Сопілко Н.В. Особливості подолання психологічних бар'єрів у студентів у процесі навчання : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Наталія Вікторівна Сопілко. – Хмельницький, 2008. – 268 с.

8. Тюнников Ю.С. Национальное самосознание: Сущность и принципы формирования : метод. пособ. / Ю.С. Тюнников, Г.Ф. Хасанова, Ф.Ф. Харисова. – Казань, 1994. – 90 с.

9. Шадриков В.Д. Деятельность и способности / В.Д. Шадриков. – М. : Логос, 1994. – 320 с.

10. Чернилевский Д.В. Креативная педагогика и психология : учеб. пособие для вузов / Д.В. Чернилевский, А.В. Морозов. – М. : МГТА, 2001. – 301 с.

11. Эльконин Д.Б. Психическое развитие в детских возрастах / Д.Б. Эльконин. – М. : Воронеж, 1995. – 416 с.

Глазкова И.Я. Преодоление барьеров учебной деятельности: тактики, способности, приемы

Статья посвящена проблеме преодоления познавательных барьеров студентами в учебной деятельности. Проанализировано три способа преодоления барьеров: конструктивный, деструктивный и нейтральный, в соответствии с ними выделено тактики: развивающую, защитную, депрессивную, аффективно-агрессивную и пассивную. Функционирование тактик обеспечивается определенными механизмами: внутренней и внешней мотивацией, психологической защитой, самоактуализацией, переживаниями, устойчивостью личности и др.

Ключевые слова: тактика, барьер, механизм.

Glazkova I. Overcoming barriers in learning: tactics, methods, techniques

This article is devoted to the problem of overcoming cognitive barriers students in learning activities. The author analyzes three ways in overcoming barriers: constructive, destructive and neutral, according to them, we identify tactics: developmental, defensive, depressed, emotionally-aggressive and passive. These tactics are provided by certain mechanisms: internal and external motivation, psychological defense, self-actualization, personality stability etc.

Key words: tactics, barrier, mechanism.